

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

TRAG TISKARE KARLETZKY OTISNUT U HRVATSKOJ JEZIČNOJ POVIJESTI

Sanja Holjevac, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*

Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2024.

Tiskara Karletzky, prva latinična tiskara u Rijeci, nezaobilazna je sastavnica povijesti hrvatskoga tiskarstva i kulturne baštine sjevernojadranskoga prostora. Njezina dugogodišnja djelatnost na hrvatskome jeziku predstavlja vrijedan izvor za proučavanje jezičnih, književnih i kulturnih procesa hrvatske povijesti u razdoblju od kraja osamnaestoga do kraja devetnaestoga stoljeća. U monografiji *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*, objavljenoj 2024. godine u izdanju Hrvatske sveučilišne naklade, Sanja Holjevac donosi temeljitu jezikoslovnu raščlambu hrvatskih izdanja tê tiskare. Na 329 stranica autorica analizira kako je tiskara Karletzky, koja je s radom započela koncem osamnaestoga stoljeća, svojim izdanjima pridonosila oblikovanju hrvatskoga književnog jezika i sudjelovala u standardizacijskim procesima književnojezične povije-

sti, ostavivši pritom svojim stoljetnim djelovanjem neizbrisiv trag u kulturnoj povijesti Rijeke i njezine okolice. Stoga je autorica istovremeno knjizi podarila i osobni pečat, svojevrsni omaž rodnomu gradu Rijeci, njegovoj prošlosti i sadašnjosti, kako to bilježi u *Proslovu* (str. 7–8). Problematikom se jezika hrvatskih izdanja riječke tiskare Karletzky Holjevac intenzivno bavi gotovo desetljeće i pol, pa monografija dopunjuje i zaokružuje istraživačke pothvate započete autoričinim istoimenim doktorskim radom, *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*, obranjenim 2011. godine na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Rijeci. Knjigu su recenzirali ugledni hrvatski filolozi, dr. sc. Diana Stolac, prof. emerita i dr. sc. Irvin Lukežić, red. prof.

U *Uvodu* (str. 9–11) autorica kao cilj istraživanja navodi utvrđivanje uloge i važnosti dugogodišnjega

rada tiskare Karletzky u riječkome i hrvatskome kulturnom slijedu te utvrđivanje jezičnih obilježja hrvatskim jezikom pisanih izdanja ne bi li se upotpunio mozaik povijesti hrvatskoga književnog jezika i standardizacijskih putova osamnaestoga i devetnaestoga stoljeća, s naglaskom na sjevernojadranski jezični prostor. O dijelu o metodologiji istraživanja (str. 12–22) Holjevac je iznijela razloge odabira teme i namjenu monografije, opisala istraživački korpus i detaljizirala strukturu knjige, pristup građi te istraživačke postupke. Naime, raščlamba se usmjerila na fonološku, morfološku i sintaktičku razinu jezičnih osobitosti dostupnih izvornika tekstova na hrvatskome jeziku, objavljenih u razdoblju od 1790. do 1878. godine, i to s obzirom na sinkronijsko načelo uzevši „horizontalni presjek jezične stvarnosti toga vremena na vertikalnoj hrvatskoj jezičnoj dijakronijskoj osi“ (str. 13). Iznimno su za neka izdanja kao predmet razmatranja uzeti pouzdani prijepisi izvornika. Građa je prema kronološkome kriteriju i književnojezičnoj strukturi klasificirana u dvije skupine, točnije izdanja su razvrstana prema pripadnosti dopreporodnoj (od 1790. do 1831.) te preporodnoj i poslijepreporodnoj fazi tiskarske produkcije (od 1848. do 1878.). Važno je napomenuti da autorica nije raspolagala izdanjima od 1832.

do 1835. godine, a izdanja od 1836. do 1848. godine uključena su samo djelomično zbog kratkoće forme.

U prvome je dijelu knjige, *Tiskara Karletzky – prva latinična tiskara u Rijeci* (str. 23–67), prikazan društveno-politički i kulturno-povijesni obzor nastanka i djelovanja tiskare, pri čemu se Holjevac posebno osvrće na mjesto tiskare Karletzky u povijesti riječkoga tiskarstva i hrvatskoj kulturnoj sceni konca osamnaestoga i u devetnaestome stoljeću. Rad je tiskare, naime, pokrenuo Čeh Lovro (Lorenzo) Karletzky 1779. godine, čime je u Rijeci dva i pol stoljeća nakon aktivnosti tiskare Šimuna Kožičića Benje ponovno zaživjela tiskarska djelatnost. Od osnivanja tiskare Karletzky pa idućih više od stotinu godina bila je to jedina tiskara u gradu na Rječini. Vodili su je članovi obitelji Karletzky, u prvoj fazi osnivač Lovro, a od njegove smrti supruga Rosina. Od prvih godina do druge polovine devetnaestoga stoljeća tiskara je djelovala pod zajedničkim vodstvom braće Anton i Josipa, potom je Anton samostalno upravljao tiskarom sve do 70-ih godina devetnaestoga stoljeća. Završna je faza tiskarskoga djelovanja, do 1889. godine, okončana pod rukovodstvom Franje pa Josipa Karletzkoga. U tiskari su otisnuta tipološki različita izdanja i to na više jezika. Očekivano, najviše je izdanja

objavljeno na talijanskome i hrvatskome jeziku, zatim latinskome, a nešto manje na njemačkome i mađarskome. Holjevac je uočila povezanost jezika djela i njihove funkcije. Primjerice, latinskim su jezikom objavljeni izvještaji riječke gimnazije, gubernijski i crkveni shematizmi ili pak hvalospjevi u čiju čast. Talijanski je pak bio jezik trgovine, pomorstva, znanstvene i stručne literature, ali i kulturnoga i javnoga života vladajuće strukture sve do pojave riječke periodike na hrvatskome jeziku. Hrvatskim su jezikom pisane knjige nabojne tematike i vjerska literatura, poučni sadržaji za djecu i svećenstvo, a ciljano je čitateljstvo bilo najčešće hrvatsko pučanstvo. Spomenuli smo da su zabilježene praznine u kontinuitetu tiskanja knjiga na hrvatskome jeziku, stoga Holjevac predmnijeva da su izgubljena ili im se zametnuo trag, što svakako nudi poticaj daljnjim istraživanjima, čak i na međunarodnoj razini te na mjestima poput knjižnica i arhiva koji čuvaju pisanu riječ. To bi uvelike potpomoglo proširenju bibliografije hrvatskim jezikom otisnutih izdanja riječke tiskare.

Potom se u poglavlju *Izdanja tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku* (str. 68–117) donosi opsežan popis i opis sedamdeset i četiri objavljena primjerka tekstova, koji se promatraju u svjetlu hrvatske književno-

kulturne povijesne osi. Djelatnost se tiskare na hrvatskome jeziku sagledava u obzoru triju navedenih faza njezine tiskarske produkcije, a na književnopovijesnoj razini rad tiskare promatra se s obzirom na periodizaciju riječke hrvatske pisane riječi devetnaestoga stoljeća, koju je u svojem radu 2000. ustanovio Milorad Stojić raspoznavši dva razdoblja, od 1790. do 1840. i od 1848. do 1913. godine, s pripadajućim značajkama tiskovina toga vremena. Godine 1790. tiskana je prva knjiga na hrvatskome jeziku u tiskari Karletzky (knjižica crkvenih pjesama *Pisme koje se pivaju pod svetom misom zajedno s pismom prid pridiku*), a od 1848. počinje produktivniji i kvalitetniji tiskarski angažman. U posljednjoj fazi djelovanja primjetno je zamiranje tiskarske aktivnosti s usmjerenjem na periodičke publikacije i stručne knjige, sa znatno smanjenim brojem izdanja na hrvatskome jeziku. Autorica pretpostavlja da navedeni popis izdanja na hrvatskome jeziku nije konačan te da će se budućim istraživanjima proširiti korpus donoseći nove podatke i upotpunjujući sliku o dugogodišnjoj aktivnosti tiskare Karletzky kao neizostavnoga dijela nacionalne i lokalne povijesti. No, zaključuje da i zabilježena građa, u vidu vrijednih izvora jezikoslovnih istraživanja, pruža bogat uvid u ondašnje jezične okolnosti i standardi-

zacijske procese hrvatskoga književnog jezika.

Središnji dio knjige obuhvaća poglavlje *Jezična raščlamba* (str. 118–248). Prvotno se donose slovopisna rješenja i pravopisne značajke hrvatskih tekstova tiskare Karletzky u kontekstu hrvatske slovopisne i pravopisne povijesti krajem osamnaestoga i tijekom devetnaestoga stoljeća. Razmotren je zapis onih glasova koji su predstavljali problem u usustavljivanju hrvatske latinične grafije, dakle nepčanih suglasnika (č, ć, č̣, č̣̣, ĺ, ĳ, š, ž) te s, r i ě. U dopreporodnim tekstovima i onima prvih godina preporodnoga razdoblja utvrđena je afirmacija slavonskoga slovopisa. Dakle, grafijska su rješenja toga perioda bila sljedeća: *cs/cf* = /č/, *ch*, *tj* = /ć/, *cx* = /č̣/, *dj*, *gj* = /č̣̣/, *lj* = /ĺ/, *nj* = /ń/, *er* = /ř/, *f*, *s* = /s/, *sh* = /š/ i *x* = ž. Usto, u fazi se dopreporodnoga djelovanja riječke tiskare sporadično javljaju i tekstovi tiskani dalmatinskim slovopisom te oni koji njeguju književnu tradiciju franjevačkoga kruga. U tekstovima preporodnoga razdoblja uveden je ilirski slovopis, koji je u poslijepreporodnome razdoblju posve integriran u grafijska rješenja tiskare Karletzky. Međutim, Holjevac je došla do zanimljivoga podatka o objavljivanju djela Šime Starčevića. Naime, u jeku preporodnoga i poslijepreporodnoga perioda tiskara je Karletzky objavljivala Starčevićeve

tekstove rabeći slavonski slovopis, što osim o Starčevićевой dosljednosti svojim književnojezičnim načelima, svjedoči o poštivanju autorske jezične redakcije i izostanku nakladnikove intervencije, a slično je primijećeno i u slučaju tekstova Frana Kurelca u vezi sa zapisivanjem ě. Holjevac je raščlambom slovopisnoga sustava koji je primjenjivala tiskara Karletzky u izdanjima na hrvatskome jeziku iznjedrila važan podatak o uključenosti riječke tiskare u tijekove usustavljivanja i standardiziranja hrvatske latinične grafije bez obzira na državno-pravnu razdijeljenost hrvatskih prostora, strane administrativne jezike i tuđinske kulturno-političke utjecaje. Stoga, jezična je, duhovna i kulturna povezanost hrvatskih krajeva u tim vremenima regionalne razdvojenosti bila izvan svake sumnje.

Nadalje, pravopisne su značajke promatrane u odnosu na odabir pravopisnoga načela, sastavljeno i nesastavljeno pisanje riječi, pisanje velikoga početnoga slova te intervokalnoga j. Kada je riječ o pravopisnim previranjima, autorica je utvrdila da u dopreporodnome razdoblju supostoje morfonološko i fonološko pravopisno načelo, a izdanja su iz preporodnoga i poslijepreporodnoga razdoblja dosljednija u primjeni morfonološkoga pravopisa, što je u skladu s ilirskom pravopisnom koncepcijom. Odstupanja su uočena u Starčevićevim i Kurelčevim izdanji-

ma, gdje je više primjera zapisano fonološkim pravopisom. Nadalje, razmotrivši bilježenje nenaglasnica uz naglašene riječi u različitim razdobljima tiskarske aktivnosti, Holjevac je utvrdila da se u dopreporodnome razdoblju zanaglasnice učestalije pišu sastavljeno s naglašenom riječi, kao i niječnica uz glagol te prefiksalni *naj* uz pridjev, doduše ne posve dosljedno. Međutim, od 1848. godine nadalje zanaglasnice se pišu nesastavljeno od naglasnica, ali pisanje niječnice uz glagol te prefiksalnoga *na* uz pridjev ostaje sastavljeno, uz rijetke iznimke poput Starčevićevih djela. U korpusu je za-bilježeno dosljedno pisanje velikoga slova na početku rečenice, no poslije je napušteno pisanje apelativa velikim početnim slovom, kao što je to bio slučaj u dopreporodnome razdoblju. Kada je riječ o (ne)bilježenju intervokalnoga *j*, ono se u dopreporodnome periodu ne bilježi u sekvencijama *-ia*, *ai*, *ii*, *ie*, *iu* te *oi*, a u fazi od 1848. do 1878. godine primjetno je njegovo učestalo bilježenje. Holjevac zaključuje „da se radi o pravopisnome problemu koji tada još nema jednoznačno rješenje te da su autori/priređivači bili svjesni potrebe rješavanja toga pitanja“ (str. 287). Upravo se tu krije razlog zašto su se oslanjali na hrvatsku književnojezičnu baštinu koja je njegovala izostavljanje međusamoglasničkoga *j*.

Uza sve navedeno, Holjevac se usmjerila na analizu jezičnih elemenata na fonološkoj, morfološkoj i sintaktičkoj razini, također u kontekstu tadašnjih gorućih jezikoslovnih problema, ključnih za razvoj književnojezične povijesti i standardizacijske tijekove hrvatskoga jezika. Fonološke i morfološke odrednice analizirane su okviru štokavskoga ikavskog književnoga jezika, kojim je objavljena većina izdanja prve faze djelovanja tiskare. Promatraju se i odstupanja od štokavske osnovice književnoga jezika, ali i pitanja odnosa novoštokavske osnovice književnoga jezika i standardnoga jezika u preporodnim i poslijepreporodnim izdanjima. Tako se na fonološkoj razini analizira odraz *jata*, položaj dočelnoga *-l* i jotacije te sibilizacija, jednačenja, redukcije, rotacizam i disimilacija *zn > zl*. U dopreporodnome razdoblju dominantan je ikavski odraz *jata*, čime se potvrđuje rasprostranjenost štokavskoga ikavskog književnog jezika nad većinskim čakavskim dijelom organskih sustava hrvatskoga jezičnog korpusa. U izdanjima preporodnoga i poslijepreporodnoga razdoblja bilježi se jekavski tip štokavštine pod utjecajem iliraca. Opetovano se izdvaja Starčević, koji nije odustajao od štokavske ikavice, na kojoj je temeljio svoju književnojezičnu koncepciju od početka devetnaestoga stoljeća do kraja svojega

djelovanja sredinom devetnaestoga stoljeća, kada ikavica više nije imala nikakva izgleda za sveopćom, nadregionalnom afirmacijom. Promotivši provođenje vokalizacije, Holjevac je uočila da u dopreporodnome razdoblju vlada dvostrukost. Naime, u nekim se izdanjima vokalizacija provodi, a u nekim ne dolazi do promjene *-l > -o*, što se poima kao čakavska realizacija. Poslije, u preporodnome i poslijepreporodnome razdoblju dosljednije se provodi vokalizacija, kao dokaz normiranja te značajke koja je imala normativnu težinu u odnosu na prethodne generacije pisaca postavši tako premoćnijom normom čak i prije kodifikacijskih strujanja. Rezultat jotacije pak determiniran je slovopisnom razinom. U većini je dopreporodnih izdanja ovjerena čakavska realizacija *j > *d'*. Ona se pojavljuje u pojedinim leksemima kao posljedica literarne tradicije, ali ta se pojava sagledava i u kontekstu govornih obilježja pisaca ili prevoditelja koji su bili čakavci. U preporodnome je i poslijepreporodnome periodu dominantna štokavska realizacija, pri čemu je primarna jotacija praslavenskoga **d'* provedena s rezultatom /*ǃ*/. Ovjere čakavske realizacije (*j > *d'*) pojavljuju se sporadično, uglavnom u Starčevića u svjetlu njegova baštinjenja dopreporodne književnojezične tradicije. Tijekom dopreporodnoga razdoblja frekventniji

je refleks *šč* kao rezultat jotacije praslavanskih suglasničkih skupina **stj* i **skj*. U narednim periodima su postoje *sč*akavski i *št*akavski odraz, ali je potonji učestaliji. Na koncu, sibilizacija se u dopreporodnim izdanjima provodi uz određena odstupanja, koja se u preporodnim djelima nadalje javljaju vrlo rijetko.

U morfološkoj se raščlambi Holjevac posebno posvetila promatranju gramatičkih morfema u genitivu množine te dativu, lokativu i instrumentalu imenica, kao i instrumentalu jednine imenica ženskoga roda *i-vrste*. Razmotrena je i raspodjela gramatičkih morfema za dativ i lokativ jedine u pridjevno-zamjeničkoj sklonidbi imenica muškoga i srednjega roda. Sve su to važni kriteriji za promatranje gramatičke norme do kraja devetnaestoga stoljeća, ali i kako Holjevac piše, za „razmatranje pitanja njezina kontinuiteta i suodnosa normativne literature i književnojezične prakse“ (str. 293). Kada je riječ o genitivnome množinskom gramatičkom morfemu, u prvim su izdanjima za imenice *a-vrste* i *e-vrste* zabilježeni novoštokavski nastaci u trima slovopisnim ostvarajima: *ah*, *aa* i *a*. U imenica *i-vrste* zastupljeni su nastavci *-i* te *-ih*, što potvrđuje distribuciju nastavaka čakavskih organskih sustava i čakavske književnojezične tradicije od četrnaestoga stoljeća (*-ov*, *-ih*, *-ø*). Za vrijeme pre-

porodne i poslijeporodne faze i u izdanjima riječke tiskare vidljivi su utjecaji zagrebačke filološke škole, i to upravo za množinske genitivne nastavke (*a-vrsta*, *i-vrsta*: *-ah*; *i-vrsta*: *-ih*). U prvim četirima izdanjima zabilježeni su nesinkretizirani množinski nastavci za dativ, lokativ te instrumental. No, pojavljuju se inovacije za instrumental, koji je prvi od tih padeža u množini podvrgnut inoviranju s novoštokavskim predznakom. U razdobljima koja slijede, učestalost neizjednačenosti tih množinskih padežnih nastavaka opada, što se može pripisati normativnomu djelovanju iliraca koje je pridonijelo njezinu učvršćivanju. Dakle, u dopreporodnim je djelima vidljiv trag štokavskoga ikavskog književnojezičnog tipa, a u preporodnim se i poslijepreporodnim izdanjima ogledavaju standardizacijska nastojanja.

Od sintaktičkih su obilježja posebno analizirani sintaksa padeža, konstrukcija *za + infinitiv*, potom dopuna *od + genitiv* uz glagole govorenja, mišljenja, osjećanja i srodnih značenja te, naposljetku, izražavanje posvojnosti u vidu sintaktičkih funkcija genitiva te posvojnih pridjeva i zamjenica. Izdvojene su te sastavnice upravo zbog njihove potvrde u okviru sintaktičkoga ustroja hrvatskoga jezika s kraja osamnaestoga i u devetnaestome stoljeću. Usporedbom lekcionara

Epistole i evanjela s istaknutim djelima hrvatske lekcionarske tradicije (Bandalovićev, Kašićev i Kneževićev lekcionar) Holjevac je utvrdila da se i u vidu sintaktičke raščlambe mogu pratiti kontinuitet i inovacije na, kako piše, „inače promjenama slabije i sporije propusnoj sintaktičkoj razini“ (str. 229). Razmotrivši uporabu konstrukcije *za + infinitiv*, autorica je primijetila da se ona znatno češće pojavljuje u djelima dopreporodnoga razdoblja, a poslije biva istisnuta kao konstrukcija smanjene uporabne vrijednosti, izuzev Starčevićevih ostvarenja. Nadalje, konstrukcija *od + genitiv* sve se manje uočava u djelima od 1848. godine u odnosu na prijašnje razdoblje. Pritom Holjevac zaključuje da je istraživački korpus potvrdio smjer razvoja hrvatske sintakse, gdje se u drugoj polovini devetnaestoga stoljeća prijedložna genitivna konstrukcija uz glagole govorenja i srodnih značenja zamjenjuje drugim sintaktičkim sredstvima, poput *o + lokativ*. Za izražavanje posvojnosti ovjereni su genitiv ličnih zamjenica za treće lice i posvojne zamjenice za treće lice, prijedložni posvojni genitiv, ali i besprijedložni posvojni genitiv i posvojni pridjev, s time da je u izdanjima preporodnoga i poslijepreporodnoga perioda uočljiva sustavna upotreba posvojnih pridjeva potvrdivši tako normativni i standardizacijski tijek izražavanja po-

svojnosti u hrvatskome jeziku od druge polovine devetnaestoga stoljeća. K tomu, postpozicija u posvojnim sintagmama postaje stilski obilježena ustupivši antepoziciji stilski neobilježeno, neutralno mjesto. U građi su pronađene potvrde i za konstrukcije koje su rezultat inojezičnih utjecaja (primjerice, uporaba besprijedložnih imeničkih genitiva za izricanje pripadnosti pod utjecajem talijanskoga izvornika) uputivši na promjene i razvojne silnice tijekom povijesti hrvatske sintakse u okviru procesa standardizacije i jezičnoga razvoja.

Nakon jezične analize slijedi poglavlje o izdanjima tiskare Karletzky kao izvorima za leksikološka istraživanja (str. 249–276). Dopreporodna su izdanja najčešće nabožne tematike i didaktičke namjene ili je riječ o crkvenim knjigama, stoga je razvidan utjecaj franjevačke književnojezične tradicije. U tim se izdanjima susreću štokavske i čakavske jezične značajke, pa je riječ o „prijelaznoj fazi u usvajanju i uporabi štokavsko-ikavskoga književnojezičnog tipa koji će uskoro prevladati u tiskarskoj produkciji kvarnerskoga područja“ (str. 294–295). Poslije, u preporodnim i poslijepreporodnim izdanjima ogleđa se utjecaj ilirske književnojezične koncepcije, odnosno zagrebačke filološke škole. No, potrebno je istaknuti da su uočene određene specifičnosti i otklo-

ni u djelima Vicka Ivčevića, Frana Kurelca i Šime Starčevića. Holjevac zaključuje da leksik izdanja tiskanih hrvatskim jezikom u tiskari Karletzky od kraja osamnaestoga do kraja devetnaestoga stoljeća govori u prilog očitovanju općehrvatskih procesa u razvoju i standardizaciji hrvatskoga jezika u tome razdoblju. U završnome dijelu monografije (str. 277–295) autorica sažima rezultate istraživanja, koji dokazuju da su hrvatska izdanja riječke tiskare Karletzky u čvrstom odnosu s ostatkom hrvatske, regionalno rascjepkane, jezikoslovne misli u kontekstu standardizacijskih faza hrvatskoga književnog jezika toga doba.

Knjiga završava opsežnim popisom literature (str. 296–309) te je obogaćena slikovnim prikazima tiskarskih izdanja (str. 310–323). Sažetak je napisan na hrvatskome i engleskome jeziku (str. 324–327), a naposljetku je istaknut prikaz autoričina života i rada u obliku *Bilješke o autorici* (str. 328–329).

Monografija Sanje Holjevac važan je i nadasve vrijedan doprinos hrvatskomu jezikoslovlju, posebno u obzoru književnojezičnoga tijeka prvoga i drugoga standardizacijskog razdoblja, ali i povijesti tiskarstva te kulturne povijesti sjevernojadranskoga prostora. Riječ je o temeljito koncipiranome i metodološki čvrsto utemeljenome radu, koji je kruna višegodišnjega autoričina istraživa-

nja, a ujedno otvara mogućnosti za daljnje filološke i povijesne uvide. Jezična analiza građe izvedena je precizno, sustavno i s razumijevanjem za jezični, kulturni i povijesni kontekst vremena s kraja osamnaestoga i tijekom devetnaestoga stoljeća. Knjiga će zasigurno biti putokazom svima koji se bave poviješću hrvatskoga jezika i standardizacijskim procesima hrvatskoga književ-

nog jezika. Upravo zbog svoje znanstvene vrijednosti i jasnoće izlaganja monografija Sanje Holjevac, vjerujemo, zauzet će nezaobilazno mjesto u kroatističkim krugovima i sjajna je potka za buduće projekte koji će obuhvatiti jezikoslovnu studiju *fluminensie croatice* devetnaestoga stoljeća u svjetlu istraživanja hrvatske književnojezične povijesti i standardojezičnoga stanja toga vremena.

Petra Božanić